

## पर्यावरणस्नेही भारतीय जीवनशैली

डॉ. हंसराज जोशी

Corresponding Author – डॉ. हंसराज जोशी

DOI - 10.5281/zenodo.14613453

सध्या जगासमोर पर्यावरणाचे अनेक प्रश्न आक्राळ रूप घेऊन उभे ठाकले आहेत. हे सगळे प्रश्न हे पाश्चात्यांच्या शोषणावर आधारित जीवनशैली मुळे निर्माण झाले याचे भान यायला हळूहळू सुरुवात झालेली आहे. भारतीय परंपरागत पर्यावरणस्नेही जीवनशैली या आधारानेच जगासमोरील हे आक्राळ विक्राळ समस्या सुटू शकतात.

“होठो पे सचाई रहती है, जहा दिल मे सफाई रहती है, हम उस देशके वासी है, जिस देश मे गंगा बेहती है” हे गाणे आपण सगळ्यांनी ऐकलेले आहे. भारतीयत्वाचे सुंदर वर्णन या गीता मध्ये केलेले आपण पाहतो. पण आपण ज्या वातावरणा मध्ये राहतो, वाढतो त्याचे महत्व आपण ते स्थान सोडल्यानंतर आपल्याला अधिक जाणवायला लागते. जसे एखादा व्यक्ती त्याचे गाव सोडून दुसऱ्या गावाला जातो, त्यावेळी त्याला त्याच्या स्वतःच्या गावाचे महत्व लक्षात येते. तसेच एखादा व्यक्ती जेव्हा त्याचा भारत देश सोडून परदेशात जातो आणि मग परकीय, पाश्चात्य जीवनशैली सोबत तूलना करायला लागतो, तेव्हा खरया अर्थाने त्याला भारतीय जीवनशैली चा खरा परिचय होतो, त्याची थोरवी लक्षात येते.

### काय आहे ही भारतीय जीवनशैली?

जिथे सत्य, अहिंसा, अस्तेय, ब्रम्हचर्य याला अनन्यसाधारण महत्व आहे, त्याला आपण भारतीयांच्या जीवन जगण्याची पद्धत म्हणतो. ‘वैष्णव जन तो तेणे कहिये, पीड पराई जाने रे’ या लोकप्रिय भजनात म्हटल्या प्रमाणे परपीडा, इतरांची वेदना दूर करण्यासाठी जे नेहमी सेवाकार्य करतात, जे शिवभावे जीवसेवा या अर्थाने पवित्र भावनेने जे दुखी जीवाची सेवा करतात ते खरे पांडुरंगाचे भक्त, ते खरे भगवंताचे भक्त.

जीव म्हणजे फक्त मनुष्य नव्हे, फक्त सजीव देखील नव्हे त, फक्त झाडे वेली, फुले नव्हेत, फक्त पर्वत आणि नद्या पण नव्हे त, तर हे सगळेच जीव आहे, या सर्व चराचरामध्ये सर्वत्र चैतन्य आहे, प्रत्येकामध्ये चैतन्यरूपी परमेश्वर आहे असे मानून भोवतालचा परिसर, झाडे वेली, पशु पक्षी, नद्या, पर्वत, ही पृथ्वी, हे आकाश, हा वायू, हा सगळा निसर्ग हा केवळ मानवाच्या उपभोगासाठी नाही

आणि त्यामुळे त्यांचे शोषण करण्याचा अधिकार मानवाला नाही.

मग मानवाने गरजा भागवायच्या कशा? भूक लागली तर अन्न लागते, लज्जा रक्षणासाठी वस्त्र लागते, उन, वारा, पाउस यापासून संरक्षण करण्यासाठी निवारा लागतो. या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्याची पुरेपूर क्षमता या निसर्गामध्ये नक्की आहे.

या निमित्ताने टोलस्टोय या लेखकाने लिहिलेली एक सुंदर कथा आहे. ही कथा त्या काळातील आहे जेव्हा खूप जमीन असणे हे श्रीमंतीचे लक्षण मानले जायचे. एक गरीब सामान्य व्यक्ती परमेश्वराची घोर तपस्या करतो. परमेश्वर त्याच्या तपश्चर्येने प्रसन्न होऊन हवे ते वरदान मागायला सांगतो. त्यावेळी तो भक्त परमेश्वराकडे जमिनीची मागणी करतो. परमेश्वर मागणी लगेच मान्य करतो आणि त्याला सांगतो की सकाळी सूर्योदया पासून सांयकाळी सूर्यास्तापर्यंत तू जितके अंतर चालत जाशील तेवढी जमीन तुला मिळेल. पण त्यासाठी तू सकाळी सूर्योदयाला जिथून चालायला सुरुवात केली होती तिथे त्या आरंभ बिंदुला तुला परतणे आवश्यक असेल. भक्त भल्या पहाटेच उठतो, घाईघाईने आवरतो आणि सूर्योदय होण्याची वाट पाहू लागतो. सूर्योदय होताच तो चालायला सुरुवात करतो. हळू हळू सूर्य वर यायला लागतो. उन्हा थोडे जाणवायला लागते, तो त्याची चालण्याची गती आणखीन वाढवतो. आता सूर्य मध्यावर आलेला असतो. भक्त त्याची गती आणखी वाढवतो. सूर्य किरणे आता तिरपे व्हायला सुरुवात झालेली असते, तो धावायला सुरुवात करतो,

त्याला आणखी जमीन हवी असते. आता मात्र सूर्य अस्ताला जायला काहीच वेळ बाकी असतो. त्याच्या लक्षात येते कि आपण आरंभ बिंदू पासून तर खूप दूर आलेलो आहोत. आता परत फिरलेच पाहिजे. तो धावायला लागतो. सूर्य अस्ताला जायला आता केवळ काही मिनिटेच बाकी असतात. त्याला अजून बरेच अंतर पार करायचे बाकी असते. तो आणखी जोराने धावतो. त्याला धापा लागायला लागतात. त्याच्या अंगातील सर्व शक्ती संपून जाते. इकडे सूर्य अस्ताला जातो आणि तिकडे भक्त मात्र खाली कोसळतो, त्याच्या तोंडातून फेस येतो आणि तो गतप्राण होतो. जमिनीच्या अधिक हव्यासामुळे त्याला आपले प्राण गमवावे लागतात. आज दुर्दैवाने आपल्या सगळ्यांची अवस्था या गोष्टीतील व्यक्ती सारखीच झाली आहे. अधिक हव्यास हा आपल्या दुःखाचे कारण बनला आहे.

भारतीय जीवनशैली मध्ये यावर उपाय काय? तर संयमित उपभोग. म्हणजे काय? तर व्यक्तीने त्याच्या गरजा कमीत कमी ठेवाव्या, आणि या कमीत कमी गरजांसाठी जितक्या कमी वस्तू लागतील त्यामध्येच त्याने जीवन यापन करावे. वस्तूंचा आनावश्यक संग्रह करू नये, आणि जेथून कुठून हे संसाधन प्राप्त केले जातील, त्या सगळ्या स्रोतांविषयी मनामध्ये सदैव कृतज्ञतेचा भाव ठेवावा.

यामुळेच सकाळी झोपेतून जागे झाल्यावर हे पृथ्वीमाते मी तुला माझ्या पावलांनी स्पर्श करतो आहे, तेंव्हा मला क्षमा कर असे म्हणण्याची भारतीयांमध्ये पद्धत आहे. तसेच अंधोळ करताना

गंगेच यमुनेचैव, गोदावरी सरस्वती, नर्मदा, सिंधू कावेरी, जलैस्मीन सन्निध कुरु, माझ्या गावातील परिसरातील जी गंगा स्वरूप असलेली पवित्र नदी आहे, तिला माता समजून मी वंदन करतो अशी पद्धत आहे. जल, जमीन, जंगल, जानवर या सगळ्या साधन संपत्तीच्या स्रोता विषयी, नदी, पर्वत, भूमी, वनसंपदा, प्राणीमात्र सर्व चराचाराबद्दल मनात पूज्यभाव ठेऊन आणि त्यामुळे कृतज्ञता भावाने यातील आवश्यक तितकेच घेण्याची आणि त्याचा व्यवस्थित वापर करण्याची भारतीय परंपरा आहे.

भारतीय जीवन शैलीमध्ये वापरा व फेकून द्या हे स्वीकारार्ह नाही. त्या ऐवजी Use, Reuse and Recycle या तत्वावर भारतीयांची श्रद्धा आहे. घरातील ज्येष्ठाना आपण चौकशी केली तर ते याची अनेक उदाहरणे सांगतील. साध्या सुती कपड्यांचे अगदी दोनच जोड, त्याचाही जपून वापर, खूप दिवस वापरल्या नंतर हात शिलाई, त्यानंतरही खूप विरळ झाले तर त्याची पिशवी, बटवे अश्या गृहोपयोगी वस्तू बनवणे, अजून जुनी झाली तर त्याचे हातपुसणे किंवा झटकणी बनवणे, मग पाय पुसणी, मग पोतेरे असा त्याचा पुरेपूर वापर करण्याची भारतीयांची पद्धत आहे.

अन्न हे पूर्णब्रह्म आहे ही श्रद्धा असल्याने अन्नपदार्थ किंवा ते ज्यापासून बनले आहेत ते धन धान्य भारतीय कादापि वाया जाऊ देत नाहीत.

गाय, कुत्रा, मांजर, अन्य पशुधन हे सर्व भारतीयांच्या संयुक्त कुटुंबाचेच भाग असल्याने अन्नाचा पहिला घास हा या सर्व पशूंचा ही

भारतीयांची श्रद्धा आहे. घरात शिजवलेले काही अन्न शिल्लक राहिले, तर ते फेकून न देता त्याचे आंबील बनवून ते घरातील, शेतातील पशुधनाला देण्याची भारतामध्ये पद्धत आहे.

या सगळ्या मुळे घरातील कचरयाचे प्रमाण अत्यल्प राहते आणि समजा यातून काही थोडा फार कचरा निर्माण झालाच तर उकंडयात त्याचे कम्पोस्टिंग करून शेतात खत म्हणून त्याचा वापर होतो. त्यामुळे दुर्गंधी व त्यामुळे निर्माण होणारी रोगराई याची शक्यता अगदीच कमी होते.

निसर्गातील अनेक गोष्टी या चक्राकार पद्धतीने होत असतात. ऋतू चक्र, जलचक्र, कर्ब चक्र, अन्न चक्र अशा विविध निसर्ग चक्रांना समजून घेऊन यामध्ये आपल्या मुळे काही अडथळा तर उत्पन्न होत नाही ना याचा मानवाने विचार केला पाहिजे. तेल आणि पाणी हे ज्या प्रमाणे परस्परांशी फटकून वागतात त्या प्रमाणे आपण निसर्गाशी एकरूप न होता फटकून वागल्यामुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आणि दिवसेंदिवस त्याचे स्वरूप उग्र बनत चाललेले आपण पाहत आहोत. महानगरेच नव्हे तर छोट्या शहरातील कचऱ्याच्या विल्हेवाटीचा प्रश्न गंभीर बनत चालला आहे. युज अँड थ्रो या वापरण्याच्या पद्धतीमुळे दिसेनदिवस कचऱ्याचे डोंगर तयार होत आहेत.

ओझोन थर विरळ होणे, तपमान वाढ, अचानक होणारे हवामानातील बदल, पर्जन्य मानातील अनियमितता, हवा व पाणी या पूर्व प्राथमिक गरजांच्या स्रोतांचे प्रदूषण इत्यादी समस्यांनी विक्राळ रूप धारण केले आहे.

आधुनिक म्हणवल्या जाणाऱ्या पाश्चात कल्पने प्रमाणे विकास म्हणजे उपभोग, आणि अधिक उपभोग म्हणजे अधिक विकास असे चुकीचे समीकरण दुर्दैवाने रूढ होत आहे. जो दोन ड्रेस वापरतो तो अविकसित, जो दहा ड्रेस वापरतो तो विकसनशील, जो शंभर ड्रेस वापरतो तो विकसित, ज्याच्या कडे विजेवर चालणारी कमी उपकरणे असतील तर तो अविकसित, ज्याच्या कडे अधिक असतील तर तो विकसित, जो बैलांच्या साह्याने शेती करतो तो अविकसित जो ट्रॅक्टर च्या साह्याने शेती करतो तो पुढारलेला, जो पाणी, वीज, पेट्रोल, डिझेल अशा साधनांची उधळपट्टी करतो तो विकसित, जो हे सगळे कमी वापरतो तो अविकसित, मागासलेला अशी मोजमापाची चुकीची पद्धत जगाने ठरवली आहे.

हे जसे व्यक्ती, कुटुंबाच्या बाबतीत त्याच मोजपट्ट्या राष्ट्रांच्या बाबतीत लागू केल्या गेल्या आहेत. ज्यांचा विजेचा वापर अधिक ते पुढारलेले राष्ट्र. ज्या देशातील लोकांचा दरडोई खर्च जास्त ते पुढारलेले राष्ट्र. ज्या देशांचे दरडोई उत्पन्न अधिक ते पुढारलेले देश. पण हे सगळे मोजताना मानवी भावना, नातेसंबंध, मानवी जीवन मूल्य, पर्यावरणाचा होत असलेला न्हास, पर्यावरण विरोधी जीवन शैली मुळे उद्भवलेले लाईफ स्टायल डिजीज याचा कुठेच विचार होताना दिसत नाही.

हे सगळे टाळायचे असेल तर पुन्हा एकदा आपल्याला पर्यावरण पूरक असलेल्या भारतीय

जीवन शैलीचा अंगीकार करावा लागेल. प्रत्येक कृती करण्या पूर्वी यातून पर्यावरणाला धोका तर उत्पन्न होणार नाही ना याचा गांभीर्याने विचार करावा लागेल. आपण वापरत असलेल्या वस्तूचे मूल्य त्या वस्तूवर छापलेले असते पण प्रत्येक वस्तूचे, कृतीचे काही एक पर्यावरणीय मूल्य Ecological Value असते हे लक्षात घेऊन आपली कृती करावी लागेल. आपण वापरत असलेली एखादी वस्तू, आपली एखादी कृती ईकॉलॉजिकली महागात पडणारी तर नाही ना याची आपल्याला काळजी घ्यावी लागेल. पाणी, वीज, इंधन किंवा कोणतेही नैसर्गिक संसाधन वापरताना त्याचा वापर काटकसरीने करावा लागेल. घड्याळाची काटे आपण उलटे तर फिरऊ शकणार नाहीत, पण भारतीय जीवन शैलीचा अंगीकार करून आपण नक्कीच सुखी आणि निरामय जीवन जगू शकतो.

### संदर्भ सूची:

१. निसर्गायण: लेखक श्री. दिलीप कुलकर्णी
२. हसरे पर्यावरण: लेखक श्री. दिलीप कुलकर्णी
३. गतिमान संतुलन मासिक पत्रिका
४. आपले पर्यावरण, भाग १३, अंक ४, सप्टेंबर २०१६